

Ємельянова Ю.П.

Специфіка соціокультурної динаміки етносу (український аспект)

Аналізується специфіка соціокультурної динаміки етносу (етнічної спільноти), яка дає йому змогу набувати суб'єктності, підтверджувати або позбавлятися її у соціальному просторі. Етнос розуміється як генетично первісна форма функціональної організації життя «Хомо», що створюється їх соціальними та культурними практиками в локальному природному середовищі та має потенціал саморозвитку й ускладнення (існування у режимі «народ», «народ «історичний»», «народ-нація»). Стверджується, що задля набуття потенціалу політичної суб'єктності українському народові необхідно визначити та вирішувати проблеми свого існування як насамперед етно-соціокультурної спільноти.

Ключові слова: етнос, динаміка соціокультурна, народ, народ «історичний», суб'єкт політичний, український народ.

Анализируется специфика социокультурной динамики этноса (этнической группы), которая позволяет ему становиться субъектом, подтверждать или утрачивать ее в социальном пространстве. Этнос понимается как генетически первая форма функциональной организации жизни «Хомо», которая создается их социальными и культурными практиками в локальной природной среде и имеет потенциал саморазвития и усложнения (существование в

режиме «народ», «народ «исторический»», «народ-нация»). Утверждается, что ради приобретения потенциала политической субъектности украинскому народу необходимо определить и решать проблемы существования как в первую очередь этно-социокультурной общности. Стверджується, що задля набуття потенціалу політичної суб'єктності українському народові необхідно визначити та вирішувати проблеми свого існування як насамперед етно-соціокультурної спільноти.

Ключевые слова: этнос, динамика социокультурная, народ, народ «исторический», субъект политический, украинский народ.

The article is dedicated to the analysis of the specifics of the social-cultural dynamics of an ethnos as a fundamental subject of the social reality. With the help of the modern approaches and based on her own concept of nature and essence of ethnos, the author substantiates the criteria of internal and external ethnos dynamics which allows it to exist in the forms of ethnos, demos, folk, state nation. The author claims that in order to become a subject of modern politics Ukrainian folk must solve the problems of its existence as an ethnical-cultural group.

Key words: ethnos, social-cultural dynamics, demos, historical folk, political subject, Ukrainian folk.

УДК 364.122:316.6:323.1:327.33

Ємельянова Ю.П.,
доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри соціології та
соціальної роботи
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

У філософській та соціально-гуманітарній літературі достатньо помітною є зацікавленість дослідників феноменом соціокультурної динаміки, у тому числі нерівномірності соціального розвитку та існування певної соціальної ієрархії – як в аспекті індивідуального, так й колективного соціального руху. Наприкінці ХХ ст. дискурс навколо проблематики соціодинаміки збагачується двома ідеями: стає актуальним сприйняття соціальних змін у дусі Аристотелева «поток» буття (буття як становлення); самі соціальні зміни сприймаються як наслідки дії культурного процесу. Культура виявляється складним ієрархічним феноменом, що містить у собі «програму» становлення, існування, розвитку соціального світу, зберігає його розмаїття. Такий збагачений дискурс соціальної реальності на початку ХХІ ст. подає її як «переривчасту», «мінливу», «нестійку», «процесуальну», «фрагментарну», спроможну демонструвати як зони прискорених інновацій, так й зони консервації традиційних практик і темпів життя. Своєрідну «аритмію» реальності стали пояснювати фактом існування безлічі етнокультурних суб'єктів, особливості яких відтворюються в різному соціальному часі та просторі завдяки діям людей під час

розв'язання питань їх власного індивідуального та колективного буття [2; 3; 4; 5; 10; 11; 13]. Пізніше було запропоновано переходити від описативних практик, від редукції людського буття лише до його предметно-речових проявів – до філософського розуміння онтологічної різниці між культурами, оцінювати цю різницю як горизонт відкритих можливостей соціального розвитку [1, с. 74].

Тому метою розвідки є привертання уваги до процесу формування (народження) культур або (у вітчизняній традиції) етносів (народів), під час якого складається алгоритм їх функціонування (існування) та закладаються перспективи соціальної динаміки. Завданням стає аналіз цього алгоритму за допомогою сучасної соціально-філософської методології, що дасть змогу виокремити критерії ефективності соціодинаміки етнокультурної групи і тим самим передбачити її соціальні перспективи.

Зауважимо, що в українській етнології етноси визначені як «генетично перша форма соціальної організації людей» (Б. Попов), «засіб існування людського буття як со-буття» (М. Степико). Така позиція українських вчених вже вказує на важливу роль етносів у створенні та відтворенні соціаль-

ного руху всупереч уявленням деяких дослідників про їх поступове «розчинення» у пізніших соціальних суб'єктах – народах, націях. До того ж, після так званого етнічного Ренесансу, який довів необхідність присутності етнічного питання у соціальній теорії, наприкінці ХХ ст. почалися пошуки внутрішнього потенціалу та ресурсів зміцнення етнічної солідарності й посилення етнічної соціальної динаміки. Вони показали велику розбіжність висновків дослідників (від есенціалізму до конструктивізму) у питанні сутності та ролі етнокультурних спільнот.

Сучасний німецький філософ В. Хьосле назвав етнічні колективи найскладнішими «соціальними одиницями» та охарактеризував їх як оригінальні культурні світи [12, с. 112–123]. У наших дослідженнях, що проведені у контексті парадигми глобального (універсального) еволюціонізму, яка утверджує принципи самоорганізації та ускладнення світу, а також дає змогу одноманітно описати розмаїття процесів у неживій, живій природі та суспільстві, підтверджується позиція В. Хьосле [8].

Концептуалізація етносу в епістемології постнекласичного світогляду показує, що його формування відбулося як заключний етап сукупності процесів становлення соціальної матерії або «антропної» соціальної реальності. Може йтися про як мінімум три етапи, а саме етап антропосоціогенезу – становлення «антропної» соціальної реальності, етап антропо-соціокультурогенезу – затвердження антропо-соціокультурної реальності за допомогою механізмів культури, етап етно-соціокультурогенезу – конституювання буття соціальної матерії на рівні особливого, локального або конкретного [4]. Як необхідний «учасник» нескінченного процесу самоорганізації та ускладнення відомого науці світу етнос народжується згідно з еволюційним алгоритмом, повстає як закономірний результат дії двох фундаментальних процесів: самоорганізації та ускладнення матерії.

Аналіз «програми» народження та закономірностей існування етносу був нами здійснений у широкому міждисциплінарному інтервалі за допомогою сучасних підходів: фізика – біологія – етологія – антропологія – психологія – соціальна теорія – філософія культури – організаційна теорія – когнітивістика – топологія – конекціонізм тощо. Це дало змогу виокремити «природу» етносу та його сутність, визначити його як інтегрований «згусток» до-соціальної матерії, що створює матерію соціокультурну. Так, із позиції соціокультурного підходу етнос – це суперечлива система соціальних та культурних практик і процесів, у якій інстинктивна соціальність вищих біологічних істот перетворюється на антропологічну соціальність «воління» завдяки дії психіки, що ускладнюється. Локальне со-буття як процес відтворення практик у малій групі приводить до появи межової фізичної та психічної близькості членів спільноти – етніч-

ності або маргінальної соціальності. Етнічність інтегрується у ще більш складний психічний конструкт – ментальність (інтерсуб'єктивну сенсову реальність), складовою якої є відчуття «со-знання», «со-уявлення» членів певної спільноти. Безпосередня функція етносів – відтворення людини у локальному середовищі, створення умов для подальшої дії еволюційного алгоритму, тобто для ускладнення індивідуальних психічних (інтелектуальних) процесів.

Нове тлумачення положень організаційної теорії дає змогу показати етнос функціональною організацією, де люди – не її елементи, вони є умовою її виникнення та існування. Етнос – це відкрита функціональна організація з більш-менш постійним складом солідарних учасників практик процесуального спів-буття. Вони створюють спільну мову, мають самоназву, релігійні уявлення, міф про походження, загальне почуття спорідненості та рівності (гомологія). Інструментом стабілізації етнічного локального світу стає міф, якій разом із традиційними діями та структурами, обрядами, мовою, знаковим, символічним середовищем та іншими факторами створює етнос як органічну єдність та цілісність. Кожний етнос має свій міф, що потребує відтворення та транслювання під час комунікації етнофорів: без міфу немає етносу, немає суб'єктності у сукупності людей.

Такими побачили давні греки спільноти «інших» людей, коли назвали їх «етносом», тобто населенням певної місцевості, що має свій стиль життя, мову, вірування, відчуває свою єдність. Синоніми («генос», «фюле», «демос», «лаос») формують сенсові нюанси.

Звернемо увагу на те, що специфічність організації етнічної спільноти детермінує її специфічну суб'єктність: вона мусить підтверджуватися постійним оволодінням онтологічними структурами буття етносу як со-буття спільноти носіїв якісно визначених фізичних, психічних та культурних характеристик. Можна виокремити два напрямки динаміки етносу (внутрішньої й зовнішньої), що дають йому змогу набувати суб'єктності, підтверджувати її або лишатися. Внутрішній напрямок – це постійне відтворення психофізичного оптимального середовища становлення індивідуального суб'єкта засобами локальної культури (згідно з еволюційним «алгоритмом» її ускладнення); зовнішній напрямок – це реалізація етносом потенціалу своєї культури (норм і правил організації життя згідно із системою цінностей) у просторі та часі, втім, у міжетнічних взаємодіях.

Згідно з топологічним підходом можна виявити два етапи міжетнічної динаміки. Історично перший виглядає як процес уточнення соціальної та культурної дистанції між невеликими етнічними групами, своєрідний «підбір» (складова процесу еволюційного відбору). Цей етап для окремих етносів

може завершитися повстанням нової потужної цілісності, у якій створюється певний єдиний соціальний та культурний алгоритм існування. Політологом О. Габріеляном запропоновані терміни «соціокультурна система-лідер» та «соціокультурна система-проект», які відбивають зміст перебігання подій під час реалізації підбору. У цьому процесі повстає «етнос-лідер», який згуртував (добровільно / примусово) навколо себе близькі (подібні) «етноси-проекти», об'єднав їх у більш потужну соціокультурну організацію, спроможну як протистояти викликам природного середовища, так і формувати загальний алгоритм існування. Пізніше між такими організаціями відбір проходить як жорстка міжетнічна конкуренція, що виявляє етноси, здатні найбільш повно реалізувати в конкретний історичний період свій потенціал і продукувати більш складні соціальні конструкти.

Коли ми кажемо про більш складний соціальний конструкт, ніж етнічна організація життя людини, то маємо на увазі механізм, що дає змогу етносу ускладнювати та зміцнювати внутрішньоетнічну солідарність, організованість, тим самим не тільки підтверджуючи свою суб'єктність, а й визначаючи своє місце на умовній «магістралі» етносоціальної ієрархії. Механізм містить дії стихійного та раціонального порядку, які історично представлені двома етапами: на першому етнос виносить природну агресію етнофорів на зовні, у міжетнічні змагання за ресурси; на пізнішому агресивність керується «всередину» спільноти, ускладнюючи дії індивідів, зміцнюючи його внутрішні структури. Ця внутрішня динаміка примушує етнофорів до практик самовиховання, самоконтролю, самообмеження, а на рівні спільноти дає можливість демонструвати складну колективну поведінку, наприклад, існувати у режимі «народ». Народом можна вважати, на наш погляд, соціокультурну «систему-лідера», в якій етнофори різних груп вимушені зникати до більш складної соціальної та культурної ситуації, приймати її, асимілюватися у загальне, хоч і близьке, але дещо нове середовище. Народ як згуртована група близьких за культурою етносів – це давньогрецькою «лаос», тобто група людей, здатних до військового походу, мобілізованих заради досягнення певної історичної мети. «Лаос» порівнюється із “das Volk” (нім.), «полк» (рос.), “populus” (лат.). Український соціолог О. Нельга називає етнос явищем переважно культурно-духовним, а народ – соціально-історичним (1997 р.). Історичність як спроможність певного народу визначати політичні відносини в регіоні впродовж часу вимагає ще більш високої планки саморегулювання поведінки, її раціоналізації у етнофорів. Організація життя у режимі народу приводить до створення все нових поєднуючих соціальних ритуалів та збагачує соціальні структури тонким прошарком еліти, здатної формувати мету

існування народу як раціональну ідею. Ця ідея обов'язково має виходити поза проблему лише боротьби за виживання, вона має показати народові “nacogostać”, як писав польський вчений ХХ ст. Ф. Конечни. Народ, який успішно застосовує практики самовдосконалення, показує не тільки зразки агресії, але й успішного діалогу із сусідами (іноді далекими у соціокультурному вимірі); він також здатний «продувати» індивідів-лідерів і реалізувати ще більш складний соціальний проект – стати «народом історичним», тобто будувати політичний простір, у якому відчувати себе *політичним суб'єктом*.

Ці два феномени несуть у собі протиріччя між суспільством, його різнобарвною етно-культурною складовою та владою, а це знов приводить до напруження й ускладнення антропосоціальних і психокультурних підстав існування всієї, умовно кажучи, конструкції (етнос – народ – народ історичний – нація). У контексті нашої розвідки багатозначне поняття нації застосовується для позначення державної спільноти з безперечним колективним усвідомленням своєї етно-соціокультурної (або соціально-політичної) єдності. Народ історичний (як і нація) прагне до об'єктності, до створення легітимних форм свого існування, тому змагання розгортається між етносом, мораллю, духовністю (вищими культурними регуляторами поведінки) та їх антиподами у поліетнокультурному середовищі.

Знов звернемося до В. Хьосле. Він також пише, що будь-яка «соціальна одиниця» має нормативну мову для опису себе, а також для постійного створення себе згідно з індивідуальною логікою, яка гарантує безперервність у будь-яких трансформаціях [12, с. 112–123]. Тобто етнос як форма первісної організації життя людини не руйнується під час трансформації у режим народу, народу історичного, нації. «Архетип етносу» присутній у підсвідомості людини як схильність більшості людей до соціальної рівності, уявлення про «інших» як «чужих», почуття любові до землі, на якій існує його рід, до рідної мови, яке не формалізується, а добре відображається у символах (колір, пісня). Етнічна людина – носій міфу локальної культури, в якому еволюційними механізмами передбачена інформаційна рівність між структурами свідомості та підсвідомості, що визначає емоційну (слаборефлексовану) реакцію на виклики соціокультурного середовища. Відомо, що зовнішній вплив (іншої культури) на цей сегмент робить етнос вразливим щодо його соціальної цілісності та перспектив у соціальній динаміці [4].

У цьому контексті доля українського етносу, народу та нації видається дещо небезпечною. Український народ формується у природно-географічному середовищі басейна Дніпра. У його довготривалому етоногенезі взяло участь багато

етносів, але безпосередньо – іранці, фракійці, германці, кельти, тюрки, балти, східні та південні слов'яни. Етнонім «українці», відомий з XIX ст. (русини (Австрія), русаки (Угорщина), малороси або козаки (Росія)), відображає специфіку розташування народу (у російському та польському мовному вжитку «окраїна»). На межове культурно-історичне буття цього народу вказувало багато дослідників, зокрема, англійський геополітик Х.Дж. Макіндер («культурний кордон» між Європою та азійським тиском). Період культурного «підбору» близьких етнокультурних спільнот на території сучасної України давно завершився. Ще на початку XIX ст. мандрівники згадують українців як єдиний народ, який відрізняється мовою, способом життя, особливостями побуту, загальною історією та ментальністю [7, с. 30]. Це дуже виразно відрізняє український народ від білорусів того часу [14]. Але трагічна історична доля народу впродовж декількох століть призвела до «пошкодження» його етнічності (воління до єдності) та ускладнила формування ментальності. Тому так важко складається історичний міф походження українців і так легко він був розділений між сусідами. А про ментальність українців, яка є інтегратором усього етно-утворюючого ланцюжка, дослідники пишуть як про феномен амбівалентний. Незавершеність внутрішнього етно-соціокультурного процесу, іноді складання народу, але штучне (зовнішнє), відсутність закріпленої соціальним і культурним ритуалом та міфом моделі контролю емоційності раціональними вимогами, як і моделі удосконалення індивідуальної стратегії у бік раціоналізації призвели до довгого шляху українців до повстання державності. Можна тільки дивуватися силі того потенціалу, який український етнос отримав на початку свого історичного шляху. Це дає йому змогу сьогодні витримувати протиріччя існування на його організаційному фундаменті українського народу, який зараз намагається дістати статусу народу історичного, спроможного зміцнювати державу та громадянське суспільство як перспективу національної єдності. На користь цього процесу йде той факт, що ще у Нові часи український народ при відсутності етнічної однорідності та політичної єдності формує своєрідну конгломеративну модель співіснування різних етногруп, культур, вірувань, політичних уподобань, – модель, яка відобразила синкретизм і амбівалентність його ментальності. На нашу думку, така складна соціокультурна модель, на основі якої український народ історично доводить свою ідентичність неповторним усталеним стилем життя, мислення, культурними стереотипами, особливістю політичної організації суспільства, є головною ознакою специфіки його суб'єктності. За цією ознакою український народ, згідно з моделлю С. Кірдиної, знаходиться між X- та Y-суспільствами, але ближче до

«X», тобто показує схильність до індивідуалізації та самоорганізації індивідів [5].

Конгломеративна модель існування великої країни передбачає кризи, тому підбір за ознакою культурної ідентичності регіонів однієї країни загострився під час «Помаранчевої революції». Криза призвела до максимально відвертого та небезпечного засобу вирішення соціальних та культурних проблем – «Майдану», або «Революції гідності». Події 2013–2014 рр., політичні процеси у наступні два роки показали, що українське суспільство здатне переводити своє життя на більш високий рівень організаційного ускладнення, у тому числі шляхом самоорганізації індивідів, ускладнення індивідуальних життєвих стратегій та проєктів. Про цей процес свідчать між іншими примирення між воїнами радянської армії та ОУН-УПА; волонтерський рух представників різних регіонів країни; зменшення уваги до проблеми двомовності; визначення напряму соціального устрою у вигляді правової демократичної держави, яку створює та контролює громадянське суспільство; символізація загального культурного простору знаками, зрозумілими усьому сучасному населенню країни. Інакше кажучи, соціальна динаміка українського суспільства зберігає специфіку його суб'єктності і при цьому дає змогу вважати її загальноеволюційною, скерованою в бік збереження оптимального соціокультурного середовища життя людини, інтелектуального та духовного ускладнення його практик.

З позиції постнекласичної науки треба визначити, що люди не приходять у «готовий» соціальний світ, вони самі створюють реальність свого буття. «Людина розумна» неодмінно повинна пройти стадію «людини етнічної» як насамперед «людини емоційної», відкритої усім сферам життєвого устрою, природою запрограмованою для їх удосконалення шляхом удосконалення самої себе. У цьому процесі природою використовується механізм інтеграції, тобто накопичування та ускладнення всіх досягнутих «вершин» удосконалення людини як еволюційного суб'єкта. Механізм інтеграції передбачає, що поряд із міфом, прийняттям певної спільноти як спорідненої, емоційною довірою до «своїх» людина-етнофор формує раціональні моделі поведінки з іншими, чи то індивідами, чи то колективами. Ці моделі умовно можна класифікувати як спрощену та складну: перша (в її найгіршому варіанті) передбачає елімінацію іншого (анти-еволюційна стратегія); друга примушує шукати способи співіснування, конкурувати, удосконалювати себе та свою колективну організацію. Народи, що використовують частіше другу модель стратегії свого буття, як свідчить історія, виграють.

Умовність, певна схематизація викладення нашої думки не заважає зрозуміти логіку історичного процесу: етнос як специфічна культурна

група має потенціал свого історичного руху, але не завжди успішно його реалізує з ряду причин, у тому числі природного характеру. Руйнування базових елементів структури етнічної суб'єктності (історичного міфу його походження, мови, соціального та культурного ритуалу тощо) позбавляє етнос його еволюційної ролі: він стає нездатним формувати духовний (екзистенціальний) простір, зберігати психофізичне здоров'я індивіда, тобто перестає бути оптимальним середовищем для становлення індивідуального суб'єкта. Тим більше, він не може демонструвати помітну соціальну динаміку, ані зовнішню, ані внутрішню. Український багатоскладний етнос як фундамент процесу соціодинаміки потребує зміцнення чинників та умов існування згідно зі своєю еволюційною суб'єктністю, насамперед укріплення свого історичного міфу та культурного символічного й комунікаційного середовища. Народ, який склався на фундаменті українського етносу, історично готовий до більш складної соціальної динаміки, на що вказує багато явищ у суспільстві: помітними стають «горизонтальні» зв'язки між членами соціальної спільноти по всій країні незалежно від мови спілкування; йде рефлексія над історичною спадщиною, де акцентуються події, об'єднуючи цілком усю сучасну українську спільноту; уточнюється структура суспільства та формується уявлення про елітарні верстви населення; аналізується та очищується культурно-символічне й мовне середовище; раціоналізуються та контролюються суспільством дії влади; реформується система освіти з метою наближення програм навчання до досягнень «суспільства знання»; обговорюється можливий державний устрій (децентралізація, статус окремих регіонів). Усі ці та деякі інші процеси дають змогу стверджувати, що соціальна динаміка українського суспільства зростає, що може привести до реалізації проекту українського народу як народу історичного, спроможного не бути «провінцією» за станом душі (Ю. Шевельов). Бути суб'єктом – це означає бути внутрішньо міцним та готовим презентувати себе зовні, серед інших суб'єктів того соціального поля, який сформувався під час останньої хвилі глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бистрицький Є. Проект війни: від ідентичності до насильства / Є. Бистрицький // Філософська думка. – 2015. – № 1. – С. 61–74.
2. Гавров С. Модернизация России: постимперский транзит : [монография] / С. Гавров ; предисловие Л. Перепелкина. – М. : МГУДТ, 2010. – 269 с.
3. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. С. 32–51.
4. Емельянова Ю. Этнос как субъект социокультурной реальности (социально-философский анализ) : дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / Ю. Емельянова. – Днепропетровск, 2013. – 428 с.
5. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 213 с.
6. Крамаровский М. Золотая Орда как цивилизация / М. Крамаровский // // Золотая Орда. История и культура. – СПб. : Славия, 2005. – С. 13–172.
7. Мацапура В. Украина в русской литературе первой половины XIX века / В. Мацапура. – Х. ; Полтава : ПОИППО, 2001. – 396 с.
8. Степин В. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / В. Степин, Л. Кузнецова. – М. : Ин-т философии РАН, 1994. – 274 с.
9. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації : Аналітична доповідь. – К. : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2015. – 160 с.
10. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
11. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Т. 1 / Головні редактори: В. Ворона, М. Шульга. – К. : ІС НАН України, 2014. – 650 с.
12. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.
13. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
14. Radzik R. Trójjedyny naród ruski czy odrębne wspólnoty narodowe? / R. Radzik // Przegląd Wschodni. – 2005. – Т. XIII. – З. 2 (50). – S. 253–301.